

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Cilt: V | Sayı: 10 | Yıl: 2017/2

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal ve veri indeksleri ile atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup izinsiz, kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Cilt: V, Sayı: 10, yıl: 2017/2

ISSN: 2147-0774

**BİNGOL UNIVERSITY
JOURNAL OF THEOLOGY FACULTY**

Volume: V, Issue: 10, Year: 2017/2

Sahibi / Owner / المشرق العام /
(Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Adına)
(On Behalf of Bingol Universty Theology Faculty)
Prof. Dr. Hakan OLGUN

Editör / Editor / رئيس التحرير
Doç. Dr. Thamer HATAMLEH

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants /
التحرير مساعد رئيس

Arş. Gör. Muhammed ASLAN
Arş. Gör. Hüsnü TURGUT
Arş. Gör. Eyüp SEVİNÇ

Yazı İşleri Müdürü / Editor in chief
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ

Baskı Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
İstanbul, Aralık 2017

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Semal Medya Tasarım Ofisi
semalmedya@gmail.com

Baskı / Printing
Sadık Daşdoğan-Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No: 215-216,
Topkapı / İstanbul - Tel: (0212) 613 12 11

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Hakan OLGUN
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Prof. Dr. Ousama EKHTIAR
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Doç. Dr. Nusretin BOLELLİ
Doç. Dr. Abdulsasr SÜT
Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ
Yrd. Doç. Dr. İsmail NARİN
Yrd. Doç. Dr. Murat KAYA
Yrd. Doç. Dr. Emrullah ÜLGEN
Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Yrd. Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Yazışma Adresi / Corresponding Adress
Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 12000
Merkez/BİNGÖL
Tel: +90 (426) 2160005 -Fax: +90 (426) 2160035

Elektronik posta / e-mail
bingolilahiyatdergisi@hotmail.com

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Bingöl Üniversitesi) Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ (Sebahattin Zaim Üniversitesi) Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Abdülaziz BAYINDIR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Ali AKYÜZ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal AYBAKAN (İbn Haldun Üniversitesi) Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN (On Dokuz Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCI (Siirt Üniversitesi) Prof. Dr. Erkan YAR (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Faruk BEŞER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT (Muş Alparslan Üniversitesi) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Halit ÇALIŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Hayati AYDIN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim YILMAZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ERDEM (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. M. Halil ÇİÇEK (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KUBAT (İnönü Üniversitesi) Prof. Dr. Muhammed ÇELİK (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ (Harran Üniversitesi) Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Nurettin CEVİZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Osman TÜRER (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer PAKIŞ (Hakkâri Üniversitesi) Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Sahip BEROJE (Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KATAR (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şamil DAĞCI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR (Amasya Üniversitesi) Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN (Harran Üniversitesi) Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Necmettin GÖKKİR (İstanbul Üniversitesi) Doç. Dr. Abdurrahman ATEŞ (İnönü Üniversitesi) Doç. Dr. Metin YİĞİT (Dicle Üniversitesi)

Sayı Hakemleri / Referee Board of Thisissue

Prof. Dr. Muhammed ÇELİK (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Nafez Husein HAMMAD (Islamic University of Gaza/Filistin), Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Naem A. AL-SAFADI (Islamic University of Gaza/Filistin), Prof. Dr. Yusuf SANCAK (Atatürk Üniversitesi), Prof. Dr. Fayeze ABU OMIR (University of Hail/Suudi Arabistan), Doç. Dr. Harun İŞİK (Erciyes Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa KAYA (Atatürk Üniversitesi), Doç. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Üniversitesi), Doç. Dr. Qasim Mohammed Ahmed (The Iraqi Universty/Irak), Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi), Doç. Dr. Abdulsasr SÜT (Bingöl Üniversitesi), Doç. Dr. Fadıl AYĞAN (Siirt Üniversitesi), Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ (Şırnak Üniversitesi), Doç. Dr. Enes ERDİM (Fırat Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ (Dicle Üniversitesi), Doç. Dr. Recep ASLAN (Muş Alparslan Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet BİLEN (Dicle Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Selahattin YILDIRIM (İnönü Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mazhar TUNÇ (Hakkâri Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Abdhalim ABDULLAH (Mardin Artuklu Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Siddık ÜNALAN (Fırat Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN (Dicle Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Bünyamin AÇIKALIN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE (Muş Alparslan Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÖZLİ (Fırat Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Kasım ERTAŞ (Şırnak Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mustafa Selim YILMAZ (Karabük Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Muhammed ÇETKİN (Bingöl Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Hatice TOKSÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin SEYHAN (Kafkas Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mahmod AL-HASAN (Dimaşk Arapça Dil Merkezi/Suriye).

Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî

Mustafa TAŞ*

Geliş Tarihi: 17.05.2017, Kabul Tarihi: 30.11.2017

Öz

Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bir kısım âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad olan Mihne sürecinde yaşananların en açık etkisi cerh-ta'dîl ilmi üzerinde olmuştur. Bu dönemde Halku'l-Kur'ân'ı kabul edip etmeme meselesi, cerh-ta'dîl kriterlerinden biri haline gelmiştir. Ricâl kitaplarındaki biyografiler incelendiğinde buna dair sayısız örnekle karşılaşılacaktır. Bu mesele, birçok âlim arasında çeşitli ihtilaf ve düşmanlıkların sebebi olduğu gibi, zamanla isnadların ve hadislerin zayıf sayıldığı cerh sebeplerinden biri haline gelmiştir. Birçok âlim, muhaddis, fâkih, kâdı ve sika râvi, bu konuda bir fikir beyanında bulunmadıkları veya ifrat ve tefrite kaçmadan konuştukları halde bundan dolayı cerh edilmiştir. Bu kriz döneminde Buhârî de haksız yere tenkit edilmiştir. Fakat mihne olayı Buhârî'nin râvileri değerlendirirken objektif davranmasına herhangi bir olumsuz etkide bulunmamıştır. O ricâl tenkidinde âdil, dikkatli, titiz, iyi niyetli, insafı ve tarafsız olmak gibi şartları uygulamıştır.

Anahtar kelimeler: Buhârî, Cerh-Ta'dîl, Ricâl, Mihne, Halku'l-Kur'ân.

* Bu makale hazırlamış olduğumuz Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu isimli doktora tezimizin bir bölümünün yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an'ı Kerim ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (m_tas23@hotmail.com)

The Event of Mihna, al-Jarh wat-Ta'deel and Bukhari

Abstract

In the period of some Abbasid caliphs, the name given to events related to the questioning of some scholars about the Halk al-Qur'an The most apparent effect of the happenings during Mihna period was on the al jarh wa ta'dil method. In this period, accepting / refusing Quranic createdness became one of the al jarh wa ta'dil criteria. When narrating hadiths, a number of muhaddiths and rawis were not regarded as a reference as they had different views on Quranic createdness. This issue has become one of the reasons for the weakness of the traditions and hadiths, as well as the various conflicts and enmities between many scholars. During this crisis period, Bukhari was also criticized unjustly. However, the event of mihna was not among the criteria that Bukhari used to evaluate the rawis. He instead had such criteria as being fair, careful, meticulous, merciful and objective.

Keywords: Bukhari, Al Jarh wa Ta'dil, Rijal, Mihna, Quranic Createdness

Giriş

“Mahn” kökünden türeyen mihne sözlükte “sorguya çekmek, çetin imtihana tabi tutmak, eziyet etmek”¹ anlamlarına gelmektedir. Terim olarak mihne bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen bir isimdir.²

Kur'an ayetlerinde ve Hz. Peygamber'in hadislerinde, Kur'an'ın yaratıldığını veya Allah'ın zatı ile birlikte ezelden beri mevcut olduğunu ortaya koyacak açık bir hüküm yoktur. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde sahâbe arasında Allah'ın zâtı, sıfatları ve Kur'an'ın mahiyeti ile ilgili çok büyük problemler de ortaya çıkmamıştı. Ortaya çıkan bazı problemler için de hemen çözüm imkânı bulunuyordu.

Sahâbeden itibaren ilk Müslümanlar da Kur'an'ın kelâmullah olduğunu söylemiş, mahlûk ya da gayri mahlûk olduğu şeklinde bir problemden bahsetmemiş ve bu konu onlar için bir sorun da oluşturmamıştı. Zaten bu konu

1 Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtârü's-sihâh*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435), 533; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru-sadr, ts.), 13:401.

2 Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul 2005), 26; Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 134. Mihne ile ilgili ayrıca bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1433/2012), 5:186 vd.; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403), 11:237 vd.

bir inanç meselesi de değildi.³ Birinci asrın sonlarına kadar Müslümanlar arasında hâkim olan bu anlayış daha sonra yerini İslamiyet'in dinî ve felsefî çeşitli kültürlerle karşılaşması sonucunda iç ve dış sebeplerin etkisiyle II/ VIII. yüzyılın başlarında halku'l-Kur'an tartışmalarına bırakmıştır.⁴

1. Tarihte Mihne

Bu fikrin İlk defa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/741) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745) tarafından ortaya atıldığı ileri sürülmüştür.⁵ Zikredilen bu şahısların ardından onların görüşlerini şiddetle eleştiren muhafazakâr âlimler tarafından halku'l-Kur'an fikri sakıncalı bulunmuş ve bu tutum bir süre probleminden söz edilmemesini sağlamıştır. Ancak yüzyılın sonuna doğru Hişâm b. Hakem gibi Şii âlimlerinin yanı sıra Mu'tezile kelâmcıları meseleyi yeniden tartışma alanına çekmiştir.⁶

Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrinin, Mu'tezilenin tevhid anlayışının gereği olduğu ifade edilmiştir. Mu'tezilî düşünceye göre, Allah'ın zatı dışında ezeli bir sıfatı daha kabul edilecek olursa bu, Allah'tan başka kadim varlıkların olması anlamına gelir. Bu nedenle Mu'tezile, Allah'ın kelâmı Kur'an'ın kadim olmayıp hâdis, yani sonradan var olduğunu, aksi halde gayr-i mahlûk sayısının ikiye çıkacağını bunun da şirk sayılması gerektiğini öne sürmüştür. Buna göre, Allah'ın irade sıfatı gibi kelâm sıfatı da kadîm değildir. Dolayısıyla kelâm sıfatının bir tezahürü olan Kur'an da yaratılmıştır.⁷

3 bk. Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, nşr. Ebû Yusuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr, (Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405), 19-20; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1989), 184, 189. Halku'l-Kur'an ile ilgili olarak bazı rivayetlerin olduğu ancak bunların isnad açısından sahîh görülmediği hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, (İstanbul 1997), 371; M. Hayri Kırbâşoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikatî'l-Kur'an'ı'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (1986), 427.

4 Bu meselenin çıkış sebepleri hakkında bk. Abdüsselâm Mübârekpûri, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul'alîm b. Abdul'azîm el-Bestevî, (Mekke: Dâru'l-'alemi'l-fevâid, 1422), 2/516; Yavuz, "Halku'l Kur'an", 371; Abdurrahim Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, (Kayseri 1996), 259-260.

5 Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 17; Kırbâşoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikatî'l-Kur'an'ı'", 427-428; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul 1992), 542-543; Şerafeddin Gölçük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, (İstanbul 1993), 233-234.

6 Yavuz, "Halku'l Kur'an", 371-372; Abdulfettâh Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:307.

7 İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem,

Buhârî'nin doğduğu zamana bakılınca Abbâsî halifelerinden Hârûn Reşîd'in (ö. 193/809) ölümünden bir yıl sonra Emîn (ö. 198/813) devrinde dünyaya geldiği görülmektedir. Buhârî doğduğu zaman Emîn ve Me'mûn (ö. 218/833) arasında ihtilaflar başlamıştı.⁸ Hârûn Reşîd ve Emîn devirlerinde Mu'tezilî düşünce açısından ciddi bir ilerleme olmamıştı. Halife Me'mûn ilk başta uzunca bir müddet halku'l-Kur'an konusunda taraf olmamayı tercih etmişti. Ancak Me'mûn etrafında bulunan Bişr el-Merîsî (ö. 218/833),⁹ Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ahmed b. Ebû Duâd (ö. 240/854),¹⁰ Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. ?235/849) ve Nazzâm (ö. 231/845) gibi Mu'tezilî kimliğiyle ön plana çıkan kimselerin etkisi altında kaldı.¹¹ Daha sonra ise Me'mûn, Mu'tezile ekolünü geliştirmek için elinden geleni yaptı.¹² Me'mûn, Kur'an'ın mahlûk olma fikrini benimsediğini 212/827 yılında resmen açıkladı. Me'mûn resmî ilandan altı yıl sonra 218/833'de Tarsus'a doğru Bizans seferine çıkmış olduğu sırada Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrâhim'e

(Ankara: TDV. Yayınları, 2011), 117; Yavuz, "Halku'l Kur'an", 371.

- 8 İbn Kesîr, İmaduddin Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Dâru-hicr, 1998/1419), 14:51-53; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Muhammed Yusuf Rekâke, (Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2010), 5:363 vd.
- 9 Bişr el-Merîsî'nin halku'l-Kur'an fikrinin sistematik bir şekilde ele alınıp, bu anlayışın yayılması, devlet politikası haline gelmesi (212/227) ve mihne uygulamasına başlanmasında (218/833) önemli payı olduğu kaydedilmekle birlikte, onun mihne uygulamalarına doğrudan iştirak ettiğine dair fazla bir bilgi yoktur. Bununla ilgili olarak Süleyman b. Mansûr, babasına Bişr el-Merîsî'nin Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına ilişkin görüşünü bildirmesi için bir mektup yazdığını ifade eder. Bu konuyla ilgili olarak bk. Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422), 7:60 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:234; Zehebî, *Siyer*, 9:97; 10:201; Cevâbî, Muhammed Tâhir, *el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müteşeddîdine ve'l-mütesâhilîn*, (ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-kitâb, 1997), s. 129; Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 80-83.
- 10 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:362-363; Cevâbî, *el-Cerh*, 114.
- 11 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:396; Sübkî, Tacuddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1413/1992), 2:37; Abdüsettar eş-Şeyh, *el-İmâmü'l-Buhârî*, (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2007/1428), 114; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 193; Akoğlu, Muharrem, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012), 46; Mustafa Öztürk, "Mihne ve Tefsir", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012), 122.
- 12 Mübârekpûrî, *Sîret*, 2: 516; Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, (Kayseri 1989), 245; Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 40-41.

gönderdiği mektubunda¹³ Mihne'yi başlatmasını istemiş ve bu doğrultuda da kâdı, fâkih ve muhaddisler “Kur'an'ın yaratılmışlığı” konusunda sorgulanmaya başlanmıştı.¹⁴ Me'mûn aynı zamanda Hz. Ali'nin diğer sahâbeden daha üstün ve faziletli olduğunu da ilan etti. Arkasından kanun ve dinî merasimlerde, Şîî uygulamanın telkin ettiği yönde bazı değişiklikler yaptı.¹⁵

Halifelik 218/833'de Me'mûn'dan Mu'tasım'a geçti. Mu'tasım 227/841'ye kadar bu görevde devam etti.¹⁶ Me'mûn'un ölümünden sonra Mu'tasım'ın (218-227/833-842)¹⁷ ve Vâsık'ın (227-232/842-847) yılları arasında süren iktidarları döneminde de Mu'tezilî siyaset devam ettirildi.¹⁸ Mu'tasım, Me'mûn'un vasiyeti doğrultusunda¹⁹ 219/834 yılında Ahmed b. Hanbelî'i huzuruna getirtti ve onu Kur'an hakkında sorgulamaya başladı. Ahmed b. Hanbel Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmedi, bu yüzden Mu'tasım'ın

13 Me'mûn'un bu konuda yazdığı dört mektup için bk. Taberî, *Târîh*, 5:186 vd.; Mübârekpûrî, *Sîret*, 2:517-519; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 194 vd.

14 Taberî, *Târîh*, 5:188 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6:3; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:207; Yakubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Yakubî*, thk. Abdülemir Mehnâ, (Beyrut: Şirketu'l-alam, 2010/1431), 2:426-427; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Târîhu'l-Hulafâ*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1424), 245 vd.; Nahide, Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012), 24. Bunun dışında insanların, rü'yetin reddi, cennet ve cehennemin yaratılmadığı, kabir azabının reddi, میزانın iki kefesinin olmadığı, Allah'ın herhangi bir mekanda bulunmasının reddi, teşbih, tevhid ve adâlet, Allah'ın ahirette görülmesi hakkında da soruşturmaya tabi tutuldukları kaydedilir. Bununla ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, “Mihne Uygulamaları ve Hanefiler”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012), 75.

15 Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 193-194.

16 Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâr et-Tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir, (Vizâretu's-sekâfeti ve'l-irşâd, ts.), 406; Taberî, *Târîh*, 5:85 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6:13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:286; Ebî'l-Hasan b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve me'âdimu'l-cevher*, nşr. Kemâl Hasan Mer'î, (Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 2007/1428), 3:321; Yakubî, *Târîh*, 2:387-388; Kerîme el-Mezûdî, “Hayatu'l-İmâmîl-Buhârî”, *Mecelletu's-sünnetu'n-nebeviyye*, sy. 4, 20. Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi için ayrıca bk. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî, *et-Târîhu's-sagîr*, thk. Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406), 1:7. (muhakkikînin girişi); Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Çağ Yayınları), 3:171 vd.; Yavuz, “Halku'l Kur'an”, 372; M. Es'ad Kılıçer, “İmâm Ahmed b. Hanbel”, *Diyanet Dergisi*, sy. 84-85, (Mayıs-Haziran 1969), 8:146.

17 bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:23.

18 Taberî, *Târîh*, 5:178 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14: 311-393; Ebû Gudde, “Halku Kur'an Meselesi”, 310; D. Sourdel, *Abbâsi Hilafeti*, çev. Hamdi Aktaş, (P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Yayın Yönetmeni İsmail Kılıçoğlu), (İstanbul: Kitabevi, 1997), s. 133-134; Güzel, “Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi”, 260-261.

19 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6:6-7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:231.

emriyle akli başından gidinceye kadar şiddetli bir şekilde dövüldü, kan revan içinde kaldı ve sonra da zincire vurularak hapse atıldı.²⁰

2. Mihne, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî

O dönemde yaşamış birçok muhaddisin sırf bu konudaki görüşünden dolayı tenkit edildiği bir gerçektir. Bu dönem içinde başta hadisçiler olmak üzere birçok âlim "Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini" kabul etmedikleri için sorguya çekilmiş, hatta işkence ve eziyet görmüşlerdir. Bu nedenle mihne sürecinden doğrudan etkilenen kesimin hadisçiler olduğu ifade edilmiştir.²¹ Ricâl kitaplarındaki biyografiler incelendiğinde buna dair sayısız örnekle karşılaşılacaktır. Bu mesele, birçok âlim arasında çeşitli ihtilaf ve düşmanlıkların sebebi olduğu gibi, zamanla isnadların ve hadislerin zayıf sayıldığı cerh sebeplerinden biri haline gelmiştir. Birçok âlim, muhaddis, fâkih, kâdı ve sika râvi, bu konuda bir fikir beyanında bulunmadıkları veya ifrat ve tefrite kaçmadan konuştuıkları halde bundan dolayı cerh edilmiştir.²² Bu nedenle Mihne sürecinde yaşananların en açık etkisinin cerh ve ta'dîl ilmi üzerinde olduğu ifade edilmiştir.²³

İslam âleminde sürüp giden bu tartışmalardan Buhârî de zarar görmüştür. Rivayet edildiğine göre Buhârî, Nişâbur'a gelince büyük bir törenle karşılanır. Muhammed b. Yahya ez-Zühî (ö. 258/872) de halkı Buhârî'ye gitmeleri ve ondan hadis dinlemeleri konusunda teşvik eder. Bununla birlikte istenmeyen bir durum ortaya çıkmasını diye önceden talebelerine ona Kur'an hakkında soru sormamalarını da tenbih eder.²⁴ Ancak daha sonra birtakım nedenlerden dolayı bazı şahıslar onu kıskanmaya ve eleştirmeye başlamışlardı. Buhârî'yi kıskanan bazı kişiler onun Kur'an mahlûktur görüşünü benimsediğini iddia ederek hadis talebelerini hocalarının kanaatini

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6:17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:393, 398; Süyûtî, *Târîh*, 266

21 Ebû Gudde, "Halkı Kur'an Meselesi", 309-311; Hüseyin Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 175, 178; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 134.

22 Zehebî, *Siyer*, 12:462; Cevâbî, *el-Cerh*, 133; M. Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, (Ankara: OTTO, 2015), 71 vd.; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, (Ankara: OTTO, 2012), 301-302; Sabri Kızılkaya, *Cerh ve Ta'dîl'de Mezhep Taassubu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1998, 212-219.

23 Ebû Gudde, "Halkı Kur'an Meselesi", 311; Cevâbî, *el-Cerh*, 133; Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, sy. 24, 12:30; Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", 178.

24 Hatîb, *Târîh*, 2:352.

öğrenmeye teşvik etmiş, ancak Buhârî bu konuda fikrini soran kişiye cevap vermek istememiş, fakat onun üç defa ısrarla sormasından sonra, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir; ancak kulların fiilleri (Kur'an'ı okuyuşları) mahlûktur, bu konuda soru sormak ise bid'attır."²⁵ şeklinde cevap vermiş ve bu cevap üzerine ortalık karışmıştır. Başta soruyu soran olmak üzere oradakiler, kendisini protesto ederek meclisi terk etmişlerdir.²⁶

Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen bir kimsenin imandan çıkıp küfre gireceğini, karısının kendisinden boşanmış olacağını, tevbeyle davet edileceğini, tevbe etmemesi halinde öldürüleceğini, mal ve mülkünün Müslümanlar arasında ganimet olarak dağıtılacağını, cenazesinin Müslüman mezarlığına gömülmeyeceğini savunan Zühlî, Buhârî'nin dediği gibi kulların lafızlarının yaratılmış olduğunu söylemenin veya bu konuda tevakkuf etmenin bir nevi küfre benzeyeceğini, bu görüş sahibinin bid'atçı olup kendisiyle asla bir mecliste oturulamayacağını ve konuşulamayacağını belirtmiş ve bundan sonra her kim Buhârî'nin yanına giderse onun da töhmet altına alınması gerektiğini cemaatine bildirmiştir.²⁷ Bununla da yetinmeyerek Buhârî'nin derhal Nişâbur'u terk etmesini istemiştir. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî diğer bölgelere de mektuplar yazmak suretiyle Buhârî aleyhine bir kampanya başlatmıştır. Buhara emiri Hâlid b. Ahmed'e (ö. 269/882) yazılan böyle bir mektup sebebiyle onun Buhara'da kalmasına imkân verilmemiştir.²⁸ Ayrıca yine bu mektuplardan biri sebebiyle Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a er-Râzî, Buhârî'den hadis nakletmeyi bırakmışlardır.²⁹ Buhârî, Zühlî'nin yaptığı bu olumsuz pro-

25 İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *Esâmî men revâ anhum Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, thk. Amir Hasan Sabrî, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994/1414), 54-56; Hatîb, *Târîh*, 2:352; Zehebî, *Siyer*, 12:454; Sübkî, *Tabakât*, 2:228; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Dimeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421), 684-685; M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul 1992), 369.

26 İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, 684-685; A'zamî, "Buhârî", 369; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", 311-312.

27 Hatîb, *Târîh*, 2:353-354; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 42: 94; Zehebî, *Siyer*, 12:456; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, 76-77; a.mlf., "Zühlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44, (İstanbul 2013), 543.

28 Zehebî, *Siyer*, 12:464; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", 312; Şeyh, *el-İmânu'l-Buhârî*, 122-123; Özafşar, "Zühlî", 543.

29 İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dil*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1953/1372), 7:191; Zehebî, *Siyer*, 12:462; Sübkî, "Kâ'ide Fi'l-Cerh ve't-Ta'dil", *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, (Haleb: Mektebü'l-matbu'âtü'l-İslâmiyye, 1995/1413), 36.

pagandaya rağmen onun otuz dört rivayetini *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine almıştır.³⁰ Görüldüğü gibi halku'l-Kur'an meselesi, bir yönüyle dinî bir mesele olduğu kadar diğer yönüyle de siyasî³¹ bir mahiyet taşıyordu. Burada Ahmed b. Hanbel ile Buhârî'nin halku'l-kur'an konusunda yaşadıklarına sebep olan failerin farklı kesimler olduğunu ifade etmek istiyoruz. Ahmed b. Hanbel'i bu konuda sorguya çeken Mu'tezile iken Buhârî'nin aleyhinde kampanya başlatan ise Ehl-i hadisten bir hocasıdır.

Buhârî döneminin önemli hatta belki de en önemli fikir tartışmalarından biri olan Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi toplumun sosyal ve siyasî bütün kesimlerinde yankı uyandırmıştır. Aktif olarak tartışmanın içinde kendisini bulan Buhârî'nin bu meseleyi sağlıklı bir zemine oturtmak üzere telif ettiği *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserinde anahatlarıyla bu itikadın fikrî kökenlerini, Kur'an'ın diğer sıfatlarda olduğu gibi Allah'ın kelâm sıfatının tezahürü olması itibarıyla ezeli olduğunu ve kulların fiillerinin mahlûk olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır.³² Buhârî, sözü edilen çalışmasında Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı halku'l-Kuran fikrini ve hadisçilerin bu iddiayı reddeden değerlendirmelerini zikretmektedir.³³ Buhârî daha sonra hadislere dayanarak kulların yaptığı bütün fiillerin, bu arada Kur'an'ı okuma yazmanın mahlûk olduğunu, ancak ezberlenen, yazı-

30 "Savm", "Cenâiz", "Itk" ve "Tib" gibi bölümlerde yer verdiği bu hadislerde Zühlî'den bazen Muhammed, bazen Muhammed b. Abdillâh, bazen de babasının dedesine nispetle Muhammed b. Hâlid diye söz etmiştir. bk. Bâci, Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî, *et-Ta'dil ve't-tecrîh limen harrece anhu'l Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzar, (y.y., ts.), 2:752; Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fi Câmi'i'h*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife), 1987/1407, 2:687; Şeyh, *el-İmâmü'l-Buhârî*, 238; Özafşar, "Zühlî", 543; Mücteba Uğur, *İmâm Buhârî*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2005), 43.

31 Mihne'nin arka planında Abbâsî siyasi otoritesinin karşı karşıya kaldığı istikbal, iktidar ve egemenlik kaygısı nedeniyle teşebbüs ettiği bir tür güvenlik ve denge unsuruna dayalı bir devlet politikası olduğu ifade edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bk. Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, 28; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, 56-57; Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", 259. Ayrıca halku'l-Kur'an meselesinin bir yönüyle de Arap-Mevalî çatışmasıyla ilgili olduğu nakledilmiştir. Bununla ilgili olarak bk. Öztürk, "Mihne ve Tefsir", 121 vd.

32 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:208; Ali Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavri ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 11 (2003), 171. Buhârî'nin amelde Şâfiî ayrıca Buhârî'nin Eşârlık üzerinde önemli bir etkisinin olduğu bu nedenle Eşâriilerin halku'l-Kur'an hakkındaki görüşleri için bk. Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", 261-263.

33 Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-reddu ale'l-cehmiyyeti ve ashâbi't-ta'til*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fuheyd, (Riyad: Dâru atlasî'l-hadra, 2005), 1:115 vd.; Şeyh, *el-İmâmü'l-Buhârî*, 623; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 261.

lan ve okunan Kur'an'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını belirtir. Ona göre Allah lafzını yazanın bu fiili hâdistir, fakat yazının delalet ettiği mana kadîmdir. Buhârî ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi meşhur muhaddislerin halku'l-Kur'an meselesinde Sünnî kelâmcılarca benimsenen görüşü teyit eden eserler kaleme alarak Sünnî görüşün aynı zamanda sünnî kelâm hareketinin yayılmasına katkıda buldukları nakledilmiştir.³⁴

Sonuç

Emeviler döneminde bir sorgulama yöntemi olarak uygulanan mihne baskı, işkence ve öldürmelere kadar gitmiştir. Siyasi ve fikri muhaliflere karşı geliştirilen mihne, Abbasiler tarafından da devam ettirilmiştir. Döneminin önde gelen hadis otoritelerinden Buhârî de bu konuda haksız yere tenkit edilmiştir. Ancak bu kriz dönemi, Buhârî'nin râvileri değerlendirirken objektifliğine herhangi bir olumsuz etkide bulunmamıştır. Buhârî, bu konuda kendisi aleyhinde bir kampanya başlatan Zühî hakkında herhangi bir cerh ifadesi kullanmamış ve ondan *el-Câmî'u's-Sahîh*'te rivayet etmiştir. Böylece Buhârî, münekkitte aranan vasıflar olan âdil, dikkatli, titiz, iyi niyetli, insafî ve tarafsız olmak gibi şartları tatbik etmiştir. Böylece o, cerh-ta'dîl âlimlerini değerlendirmelerine göre sınıflandıran uzmanlar tarafından mu'tedîl grubuna dâhil edilmiştir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV. Yayınları, 2011.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012, 27-71.
- Akyüz, Ali. "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy.11, (2003), 161-176.
- A'zamî, M. Mustafa. "Buhârî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6:368-372, İstanbul 1992.

34 Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, 1:456-457; İbn Kuteybe, Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985/1405), 53-57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14:459; Yavuz, "Halku'l Kur'an", 372; a.mlf., "Halku Ef'âli'l İbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, (İstanbul 1997), 370; a.mlf., "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 20, (İstanbul 1999), 151; a.mlf., "el-İhtilâf Fî'l-Lafz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, (İstanbul 2000), 568-569; Nuri Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dinî Araştırmalar*, sy. 23, 8:153-169.

- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî. *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece anhu'l Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*. thk. Ahmed Libzar. (y.y., ts.)
- Bozkurt, Nahide. "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı." *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012, 11-25.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu's-sagîr*. thk. Mahmut İbrahim Zâyed. Hadislerinin Fihristi, Yusuf Mar'âşî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Halku Ef'âli'l-İbâd ve'r-Reddu ale'l-Cehmiyyeti ve Ashâbi't-ta'tîl*. thk. Fehd b. Süleyman el-Fuheyd. Riyad: Dâru atlasî'l-hadra, 2005.
- Cevâbî, Muhammed Tâhir. *el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müteşeddîne ve'l-mütesâhilîn*. ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-kitâb, 1997.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. nşr. Ebû Yusuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr. Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâr et-tvâ.*, thk. Abdülmün'im Amir. Vizâretu's-sekâfeti ve'l-irşâd, ts.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. "Halku Kur'an Meselesi". çev. Mücteba Uğur. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:307.
- Gölcük, Şerafeddin. "Cehm b. Safvân." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7:233-234, İstanbul 1993.
- Güzel, Abdurrahim. "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi." *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, (18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996), 259-260.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: OTTO, 2012.
- Hansu, Hüseyin. "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri." *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, 175-189.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *Esâmî men revâ anhum Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*. thk. Amir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994/1414.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medineti Dımeşk*. thk. Muhibiddin Ebî Said Ömer el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1953/1372.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyu's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Dımeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.
- İbn Kesîr, İmaduddin Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî ed-Dımeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru-hicr, 1998/1419.
- İbn Kuteybe, Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İhtilâf fi'l-lafz*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985/1405.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru-sadr, ts.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Muhammed Yusuf Rekâke. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2010.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî. *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fi Câmi'i'h*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407.
- Kılıçer, M. Es'ad. "İmâm Ahmed b. Hanbel." *Diyanet Dergisi* 8, sy. 84-85, (Mayıs-Haziran 1969), 146-147.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (1986), 427-444.
- Kızılkaya, Sabri. *Cerh ve Ta'dîl'de Mezhep Taassubu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1998.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV. Yayınları, 1989.
- Mes'ûdî, Ebî'l-Hasan b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 2007/1428.
- Mezûdî, Kerîme. "Hayatu'l-İmâmîl-Buhârî." *Mecelletu's-sünnetu'n-nebeviyye*, sy. 4, 20-39.
- Mübârekpûrî, Abdusselâm. *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*. çev. Abdul'alîm b. Abdul'azîm el-Bestevî. Mekke: Dâru'l-'alemi'l-fevâid, 1422.
- Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6:542-543, İstanbul 1998.
- Özafşar, M. Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. "Mihne ve Tefsir" Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi.

- Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012, 121-152.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir. *Muhtârû's-sihâh*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435.
- Sakallı, Talat. "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I." *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, (Kayseri 1989), 245-270.
- Sübki, Tacuddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtu's-Şafi'iyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabî, 1413/1992.
- Sübki, Tacuddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi. "Kâ'ide fi'l-cerh ve't-ta'dîl", Erbe'u resâil. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1995/1413.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Târîhu'l-hulafâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1424.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, sy. 24, 29-57.
- Şeyh, Abdüsettar. *el-İmâmu'l-Buhârî*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2007/1428.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1433/2012.
- Tuğlu, Nuri. "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)." *Dinî Araştırmalar* 8, sy. 23: 153-170.
- Uğur, Mücteba. *İmâm Buhârî*. Ankara: TDV. Yayınları, 2005.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler" *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, 73-98.
- Yakubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Yakubî*. thk. Abdulemir Mehnâ. Beyrut: Şirketu'l-alam, 2010/1431.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l Kur'an." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15: 371-375, İstanbul 1997,
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30:26-27, İstanbul 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd.. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403.